

Tussen Rijn en Lek 1981 3 : tijdschrift voor de geschiedenis van het gebied tussen Kromme Rijn en Lek

<https://hdl.handle.net/1874/9740>

TUSSEN RIJN EN LEK
TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN HET
GEBIED TUSSEN KROMME RIJN EN LEK

15e jaargang

nr. 3

november 1981.

Redactie-kommissie:

A. Graafhuis, Utrecht, L.M.J. de Keijzer, Houten, F. Maarschalkerweerd (eindredakteur), O. Wttewaall, 't Goy.

Redactie-adres:

Londiniumdreef 55, Wijk bij Duurstede, 03435-4710.

Sekretaris der vereniging:

Mevr. T. Springer-Stam, Platolaan 10, Zeist, tel. 03404-20627.

Inhoud van dit blad:

1. De dam bij Wijk door C. Dekker.
2. Toen en Nu; het gemeentehuis te Houten.

Lidmaatschap: f 25,— per jaar. Studenten en scholieren
f 12,50 per jaar.

Postrekening van de penningmeester nr. 21 45 85 t.n.v. de Rabobank te Houten t.g.v. de rekening van de Historische Kring "Tussen Rijn en Lek", nr. 32.98.07.498.

13 oct 69 65

De dam bij Wijk *

C. Dekker

Met betrekking tot de vroegste waterstaatsgeschiedenis van het Midden-Nederlandse riviereengebied is er geen tekst, die zo vaak is aangehaald als het diploma van keizer Frederik I Barbarossa van omstreeks november 1165¹. Het is dan ook één der weinige oorkonden uit die tijd waarin waterstaatszaken meer dan terloops aan de orde komen. Omdat enkele geschillen tussen bisschop Govert van Utrecht en graaf Floris III van Holland niet door bilateraal overleg geregeld bleken te kunnen worden, had de bisschop in 1165 de tussenkomst van de keizer ingeroepen. Eén der geschillen betrof de Zwammerdam, door de graaf op de grens van Holland en het Nedersticht in de Oude Rijn gelegd om het naar het westen stromende Utrechtse water tegen te houden, hetgeen zware wateroverlast in het onder bisschoppelijk gezag staande land van Woerden ten gevolge had. De graaf van Holland bracht ter tafel dat de bisschop van Utrecht al veel eerder bij Wijk bij Duurstede een soortgelijke dam had aangelegd: *obstructionem illam Rheni, que vulgo dicitur dam, prope villam sive in villa que appellatur Wich.*

Daardoor was in bovenstrooms gelegen gebieden evenzeer wateroverlast veroorzaakt en de graaf van Holland vond de graven van Gelre en Kleef aan zijn zijde om dit te bevestigen. De bewoording van het keizerlijk diploma geeft duidelijk de bisschoppelijke visie weer: de dam bij Wijk werd opgeworpen om wateroverlast weg te nemen, de Zwammerdam heeft wateroverlast veroorzaakt. In deze wijze van voorstellen wordt al op het resultaat van de keizerlijke bemoeienis gepreludeerd: de eerste dam mag blijven liggen, de tweede moet worden opgeruimd. Met andere woorden: de bisschop kreeg zijn zin. In werkelijkheid was het natuurlijk zo dat beide dammen een verlichting van de overlast stroomafwaarts en een vergroting stroomopwaarts ten gevolge hadden gehad.

* Dit artikel is eerder verschenen in de bundel "Scrinium et Scriptura"; tevens verschenen als afl. 3 van jaargang 1980 van het Nederlands Archieven Blad. Hier opgenomen met toestemming van de redactie van het N.A.B., waarvoor onze hartelijke dank.

De dam bij Wijk had enerzijds het Kromme Rijngebied van het sneeuw- en smeltwater, komend van de Boven-Rijn, verlost, maar werd anderzijds beschouwd als oorzaak van inundaties stroomopwaarts in het gebied van de graaf van Gelre². Door overleg bracht de keizer de partijen tot de oplossing dat de Kromme Rijn dicht bleef, maar dat er stroomopwaarts een andere aftapping zou worden gemaakt door het graven van een kanaal door de Nude bij Rhenen, naar de Zuiderzee. Een aftapping, die uiteindelijk niet realiseerbaar bleek. Achteraf is duidelijk waarom niet. In de Gelderse Vallei werd in die periode een dik hoogveenpakket afgezet, dat als een kussen niet alleen de lagere delen, maar ook de dekzandruggen bedekte. Het graven van het kanaal zal, zo men er al mee begonnen is, gestaakt zijn, omdat het direct weer vol groeide³.

Met betrekking tot de Zwammerdam faalde de keizer blijkbaar in het vinden van een oplossing door overleg. Hier was een *iudicium* van het keizerlijk hof noodzakelijk, dat de graaf van Holland beval de dam te verwijderen en de Rijn in de oude staat terug te brengen als *libera et regia strata*. Deze terminologie komt ongetwijfeld uit de bisschoppelijke koker. De bisschop heeft het bij de keizer doen voorkomen alsof de Rijn in het Nedersticht en Holland nog een vrije en koninklijke waterweg was *sine omni obstaculo*, maar de werkelijkheid was anders.

De Rijn tussen Utrecht en Harmelen was al lang verland en ook de wattertoevoer via de Boven-Lek, de IJssel en de zg. Linschotenstroom tussen Montfoort en Woerden, was door verlanding van de laatste gestagneerd. Het was dan ook niet het sneeuw- en smeltwater van de Boven-Rijn, dat de graaf van Holland door middel van de Zwammerdam wilde keren, maar het ontginningswater uit het Nederstichtse veengebied, dat door de verzanding van de Rijnmond bij Katwijk de zee niet meer in kon en in Holland inundatie veroorzaakte⁴. Tussen het leggen van de Zwammerdam en de toen al bestaande dam bij Wijk bestond geen enkele waterstaatkundige relatie. Ook vóór het leggen van de dam bij Wijk volgde het water van de Kromme Rijn al lang niet meer zijn weg naar Katwijk, maar uitsluitend via de Vecht naar de Zuiderzee. De enige reden waarom de graaf van Holland de dam bij Wijk te berde bracht was een politieke.

In waterstaatkundig opzicht had hij geen enkel belang noch bij het bestaan noch bij het verdwijnen van de dam en het is de vraag of ook de graaf van Gelre zoveel baat zou hebben gehad bij een eventuele verwijdering, laat staan de graaf van Kleef. Het is niet onmogelijk, dat de graaf van Holland de graven van Gelre en Kleef er bij betrokken heeft om het geschil bewust te laten eskaleren. De enige, die er belang bij had, dat de dam bij Wijk in stand bleef, was de bisschop van Utrecht. De graaf van Holland hoopte ongetwijfeld dat de bisschop toegeeflijker zou worden ten aanzien van het bestaan van de Zwammerdam, wanneer hij zelf het risico zou lopen, dat de afdamming van de Kromme Rijn ongedaan zou moeten worden gemaakt op grond van dezelfde argumenten als die, welke hij aanvoerde tegen de Zwammerdam.

Te stellen dat de bisschop belang had bij de dam in de Kromme Rijn is een voorbarig antwoord op de vraag naar het waarom van de afdamming. Een antwoord, dat overigens al door de oorkonde van 1165 wordt gesuggereerd, waar als reden wordt opgegeven: bevrijding van wateroverlast. Omdat dit antwoord gemakkelijker te preciseren valt als wij over meer gegevens van chronologische aard beschikken, is het dienstig het leggen van de dam eerst wat nader in de tijd te situeren. Het enige chronologische gegeven, dat de oorkonde van 1165 biedt, is dat de dam *antiquitus facta est*. Hij lag er in 1165 vanouds, sinds mensengeugenis; de toen levende generatie wist niet anders. Voorlopig kunnen wij het leggen van de dam dus dateren ten laatste in het eerste kwart van de 12e eeuw. Als er toen nog scheepvaart op de Kromme Rijn plaatsvond, is die door de dam gestremd. Ten nadele van de steden Utrecht en Muiden, zou men op het eerste gezicht zeggen, en trouwens ook ten nadele van de bisschop zelf vanwege zijn inkomsten uit de tollens aan de vaarroute van Kromme Rijn en Vecht.

De tol te Muiden was in 953 door koning Otto I aan bisschop Balderik geschonken, met de mogelijkheid van een eventuele gehele of gedeeltelijke verplaatsing naar Utrecht⁵, maar het is niet aannemelijk dat die ook werkelijk plaatsgevonden heeft. De koninklijke bevestigingen van het bisschoppelijke bezit van de Muidense tol uit 1056-1062 en uit 1171 maken geen melding van een verplaatsing en nog in 1244 werd in Muiden tol geheven⁶.

Zeer oude koninklijke tolkantoren waren gevestigd in Dorestad en Utrecht. Zij komen al voor in 779, maar waren nog ouder⁷. Volgens een diploma van keizer Lodewijk de Vrome uit 815 had de bisschop van Utrecht recht op een tiende deel van de opbrengst van deze tolleren op grond van een schenking door koning Pepijn III (751-768)⁸. De tol van Dorestad komt voor het laatst voor in een diploma van koning Hendrik IV uit 1057, waarin deze de goederen van de Utrechtse kerk bevestigt⁹. Weliswaar zijn de bewoordingen van dit diploma ontleend aan oudere bevestigingsoorkonden, zodat men rekening moet houden met de mogelijkheid dat zij de situatie niet up to date weergeven, maar dat laatste moet dan wel uit andere gegevens aantoonbaar zijn. Aanwijzingen dat de vermelding van de tol van Dorestad in 1057 niet meer met de werkelijkheid zou overeenstemmen, zijn er niet. Het verdwijnen van de stad behoeft niet het einde van de tol hebben betekend. In 948, toch ook al zo'n driekwart eeuw na de ondergang van de stad, werd de bisschop door middel van een oorkonde, waarvan de bewoording zekere verstand karakter heeft, bevestigd in het bezit van *res etiam in villa, quondam Dorsteti, nunc autem Uuik nominata*, waar het tiende deel van de tol best bij inbegrepen kan zijn geweest¹⁰. De koning noch de bisschop zullen zich zomaar een belangrijke bron van inkomsten hebben laten ontglippen op een scheepsvaartroute, die als zodanig in stand bleef. Uitgaande van het nog functioneren van de tol van Dorestad/Wijk kunnen wij voorzichtig en voorlopig de *terminus a quo* voor de afdamming van de Kromme Rijn stellen op 1057.

De bereikbaarheid van Utrecht voor schepen vanuit het zuiden blijkt in 1007 als de Vikingen, komend van Tiel, naar Utrecht gaan¹¹. Zij blijkt ook uit het toltarief van Koblenz, vastgesteld onder aartsbisschop Poppo van Trier (1016-1047), waarin Utrechtse kooplieden vermeld worden, die met haring en zalm de Rijn opvoeren, en uit het keizerlijk diploma waarin dit tarief in 1104 wordt bevestigd¹². De Utrechtse tol bestond in 1122 toen de kooplieden, die een bijdrage moesten leveren aan de omwalling van de stad, er door de keizer van vrijgesteld werden¹³. Van 1126 tot 1131 komt onder de getuigen in bisschoppelijke oorkonden een aantal malen *Gerardus thelonearius* voor, van 1139 tot 1147 *Albertus thelonearius*¹⁴, beiden tollenaars, die wijzen op het voortbestaan van de Utrechtse tol ook in het tweede kwart van de 12e eeuw.

Een bepaalde periode waarin Utrecht zijn scheepvaart en handel heeft zien wegwijnen door de afsluiting van de vaarroute is niet aanwijsbaar. De tol van Utrecht schijnt kontinu geheven te zijn. Dit houdt in dat men, toen de scheepvaart via de Kromme Rijn onmogelijk was geworden, Utrecht vrijwel direct via een alternatieve route vanuit het zuiden per schip heeft kunnen bereiken.

Die alternatieve route liep via de Vaartse Rijn, een kanaal dat op een gegeven ogenblik gegraven moet zijn om Utrecht met de (Hollandse) IJssel en dus indirect met de Rijn, te verbinden en dat aanvankelijk met de benaming *novus Renus* werd aangeduid. In 1200 gaf koning Filips van Zwaben bisschop Dirk II toestemming een tol, *quod ex concessione imperatorum sive regum ab antiquo tenuit in loco qui Geyn dicitur*, te verplaatsen¹⁵. De tol van 't Gein, die hier voor het eerst vermeld wordt, werd geheven ter plaatse waar de Vaartse Rijn uitkwam in de IJssel. Hij dient niet beschouwd te worden als een nieuwe, door de koning ingestelde tol, maar als de tol van Dorestad/Wijk, die van het beginpunt van de Kromme Rijn, na de afdamming, verlegd was naar het beginpunt van de Vaartse Rijn en ook deze tol is waarschijnlijk, evenals de Utrechtse, vrijwel zonder onderbreking geheven. In 1200 was de tol reeds *ab antiquo* in 't Gein gevestigd, waaruit wij mogen afleiden dat de Vaartse Rijn op zijn laatst omstreeks het midden van de 12e eeuw zal zijn gegraven. Inderdaad heeft men het ontstaan van dit kanaal op grond van een vage aanwijzing bij de 16e eeuwse kroniekschrijver Willem Heda wel op 1148 gedateerd, doch ten onrechte¹⁶. De chronologie van de ontginningen in de omgeving wijst uit dat het ouder is.

De Vaartse Rijn vormt de scheiding tussen de ontginningen West-Raven enerzijds Hoog- en Laag-Raven anderzijds en verder zuidelijk tussen de ontginningen 't Gein enerzijds en Oudegein anderzijds. De kavelinrichting in deze ontginningseenheden en bovendien de vorm van de West-Ravense ontginning als geheel wettigen de veronderstelling dat de ontginningswerkzaamheden hebben plaatsgevonden posterieur aan het graven van de Vaartse Rijn. Veel verder komen wij hier niet mee, want de ontginningen zijn op zich niet te dateren. In het tussenliggende Jutphaas echter doorsnijdt de Vaartse Rijn de percelering, zodat er geen twijfel over kan bestaan dat de ontginningen hier werden uitgevoerd vóór het graven van de Vaartse Rijn.

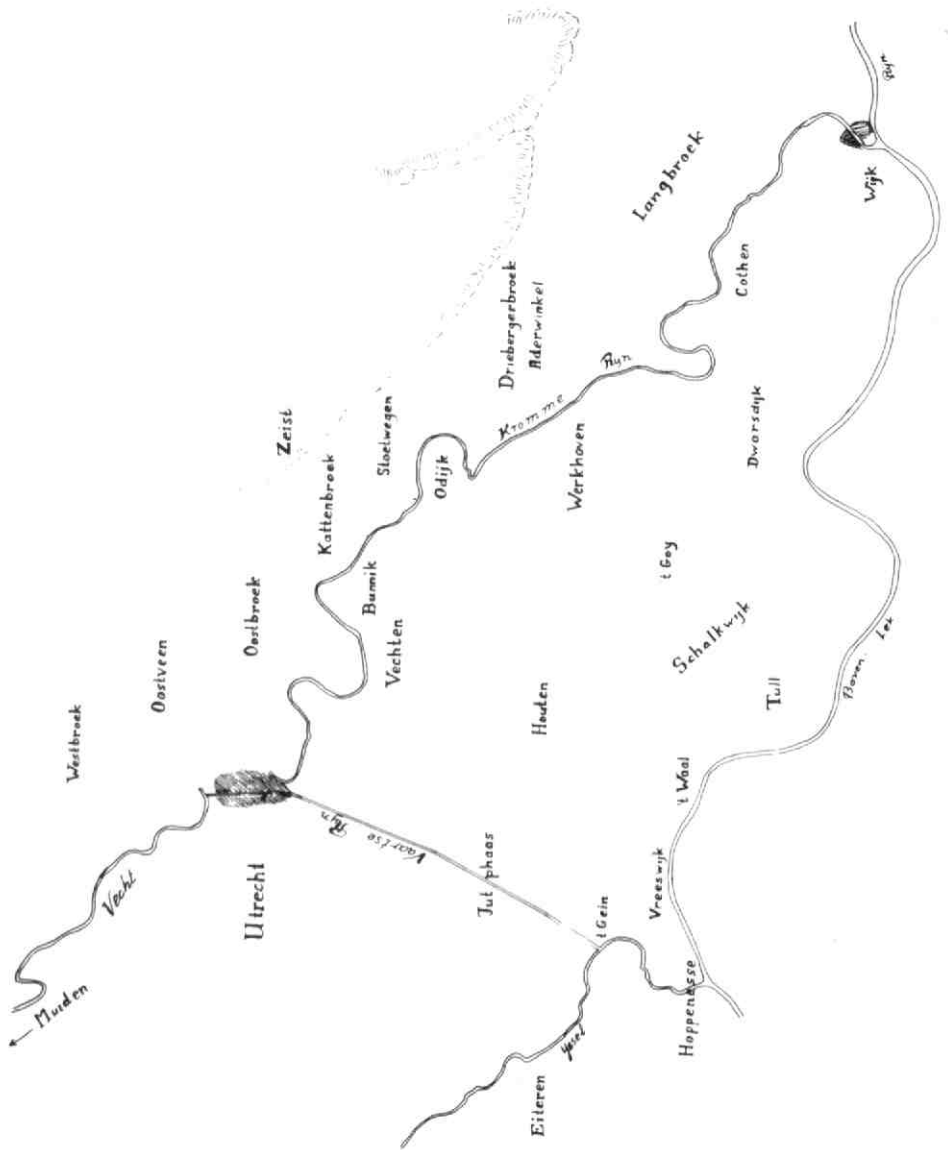
In één van de drie verkavelingseenheden van Jutphaas lag de *mansus in Heemsteden*, die door bisschop Willem I (1054-1076) aan de Utrechtse kapittels werd geschonken voor het vieren van zijn memorie¹⁷. Deze verkavelingseenheid bestond dus al vóór 1076, maar zij kan de oudste van de drie zijn en omdat de Vaartse Rijn ook de andere twee eenheden van vermoedelijk iets jongere datum doorsnijdt, dient de *terminus a quo* voor het graven van het kanaal iets na 1076 te worden opgeschoven en kan hij globaal gesteld worden op het einde van de 11e eeuw. In tegenstelling met de Jutphase dateren de Schalkwijkse ontginningen van na het graven van de Vaartse Rijn. De duidelijke ontginningsbasis van Schalkwijk, de Schalkwijker wetering, doorsnijdt in zijn uiteinde niet alleen de Jutphase percelering, maar is bovendien *linea recta* op de Vaartse Rijn aangelegd. De ontginningen van Schalkwijk hebben van meet af aan hun water op de Vaartse Rijn geloosd. De *villa cui Salcwich est vocabulum* komt voor in 1136 als Gozewijn, een zoon van de latere bisschop Harbert, er een hoeve land aan de abdij van Rolduc schenkt¹⁸, terwijl de tienden van Schonauwen in 1134 door de bisschop aan de abdij van Mariënweerd worden overgedaan¹⁹. Dit deel van de Schalkwijkse ontginningen heet dan *nova terra* te zijn. Het graven van de Schalkwijker wetering moet ruim voor 1134-1136 zijn begonnen. Zuiver uitgaande van de ontginningschronologie komen wij voor het graven van de Vaartse Rijn tot ongeveer eenzelfde globale en voorlopige datering als voor het leggen van de dam bij Wijk: het eerste kwart van de 12e eeuw.

Een belangrijke bijdrage aan het dateringsvraagstuk van de Vaartse Rijn levert een bisschoppelijke oorkonde van 2 oktober 1127²⁰. Hierin maakt bisschop Godebald zijn eerdere verplaatsing van twee van de vier Utrechtse jaarmarkten naar de *novum fossatum* ongedaan en brengt ze terug naar de wijk *Stathe*, waar ze altijd gehouden waren. Deze *novum fossatum* is de huidige Oude Gracht, volgens Struick gegraven om een bocht van de Kromme Rijn af te snijden²¹. Een verklaring die, zoals blijken zal, onbevredigend is, want in een tijd dat de Kromme Rijn zijn betekenis als handelsroute dreigde te verliezen, zal men geen kanaliseringswerkzaamheden meer hebben uitgevoerd.

Hoe ook de loop van de Kromme Rijn door de stad Utrecht geweest moge zijn²², een blik op de huidige stadsplattegrond is al voldoende om te konstaten dat de Oude Gracht het verlengde van de Vaartse Rijn in de stad is. Het graven hiervan is daarmee nader gedateerd op vóór 1127 en, afgaande op de aanduiding *novum* voor het gedeelte in de stad, waarschijnlijk niet zo lang voor dat jaar.

Overgaande tot de beantwoording van de uitgestelde vraag naar het waarom van de afdamming van de Kromme Rijn dienen wij de aandacht te richten op de grote ontginningsactiviteit aan de rechteroever van deze rivier in de jaren '20 van de 12e eeuw. Uit een oorkonde van 1126 weten wij dat de ontginning van Langbroek een twistpunt vormde tussen de bisschop en het domkapittel²³. Na een uitspraak van het rijksgerecht moest bisschop Godebald de eigendom van het broek aan het kapittel laten, hoewel hij er al toe was overgegaan een *copekontra*kt te sluiten met ontginners (*nos autem pro necessitate nostra extraneis vendideramus*). Het is zelfs niet onmogelijk dat de feitelijke ontginning in 1126 al gestart was. De ontginningsbasis, de Langbroeker wetering, doorsnijdt in zijn uiteinde de percelering van de bisschoppelijke ontginningen van Aderwinkel en Driebergerbroek, die derhalve van vóór 1126 moeten dateren. Van niet zo lang voor dat jaar echter, want in de oorkonde van 1126 regelt de bisschop de kerkelijke jurisdictie over dit gebied, dat dan nog als *nostra palus* wordt omschreven. Iets noordelijker, in Oostbroek, hadden bekeerde ridders in 1121 in de wildernis de Benediktijnerabdij van S. Laurens gesticht²⁴, die in 1122 het omliggende gebied ten geschenke kreeg, zodat de ontginning ook daar kon worden aangevat²⁵. Deze uitbarsting van ontginningsactiviteit in de jaren '20 staat in nauwe relatie met het leggen van de dam bij Wijk.

Op de hoge oeverwallen aan de linkeroever van de Kromme Rijn lagen oude bewoningscentra die hun water altijd op de rivier hadden geloosd en naar mate de rivier in de zomer minder water vervoerde en verlandingsverschijnselen begon te vertonen, moet dit steeds gemakkelijker gegaan zijn. In de winter was dat anders. Wanneer er veel water van de Boven-Rijn werd afgevoerd en bijgevolg de waterstand ook in de Kromme Rijn hoog was, moet de afwatering moeilijkheden hebben gegeven.

Het Kromme Rijngebied.

Veel groter waren deze moeilijkheden ten aanzien van de laaggelegen gebieden aan de rechterzijde van de rivier. Dat waren 'broeken', *paludes*, verzamelbekkens van hemelwater, komend van de Utrechtse Heuvelrug. Ontginning op grote schaal was praktisch onmogelijk, omdat de enorme hoeveelheid water, die hier moest worden afgevoerd, door de ongunstige winterwaterstand van de Kromme Rijn de rivier niet in kon. Voorwaarde voor een succesvolle ontginning was het leggen van een dam om het sneeuw- en smeltwater van de Boven Rijn tegen te kunnen houden. Die dam moest dan fungeren als achterkade voor de afwatering van de landen aan beide zijden van de Kromme Rijn en zelfs van de zuidelijke Vecht. De Kromme Rijn zou na de afdamming als het ware een boezem worden, waarvan de waterstand te regelen was, zodat de ontginning van de broeken mogelijk werd en ook het bestaande land geen afwateringsproblemen meer zou hebben. Uit de uitvoering van de vele ontginningswerken in de jaren '20 mag blijken dat de dam bij Wijk aan het gestelde doel - in het keizerlijk diploma van 1165 omschreven als *ad removendam tam gravem aquarum perniciem* - heeft beantwoord. Het leggen ervan zal dan ook niet later hebben plaatsgevonden dan in het begin van de jaren '20.

De voornaamste belanghebbenden bij de ontginning en dus bij de afdamming waren de bisschop en zijn ministerialen benevens enkele geestelijke instellingen. Bij de bisschop speelden zowel zijn positie als drager van het overheidsgezag als domaniale belangen een rol. Langs de Kromme Rijn was hij hofheer van Werkhoven, Bunnik, Vechten en Zeist, de onontgonnen gebieden Aderwinkel, Driebergerbroek, Stoetwegen, Kattenbroek, Oostbroek - vóór de schenking aan de Benediktijnen - en verder noordelijk Maarsseveen, Tienhoven en Westbroek kwamen hem toe, hetgeen hij ook pretendeerde ten aanzien van Langbroek. De domproost was hofheer van Amerongen, Doorn en Cothen en claimde rechten op de onontgonnen gebieden van Langbroek en Oostveen, de Benediktijner abdij van Deutz was hofheer van Wijk, Odijk en mogelijk nog een deel van Werkhoven.

De ministerialen - de *homines* - - *qui huic generali malo aquarum participabant*, zoals het diploma van 1165 ze noemt - hielden overal op het oude land bisschoppelijke goederen in *dienstmans stat* en konden er rekening mee houden ook in de bisschoppelijke ontginningsgebieden een aandeel in de lage rechtsmacht, de tiynzen en de tienden te verkrijgen. Bij de plannen tot afdamming van de Kromme Rijn zal het behoud van de scheepvaartroute zwaar gewogen hebben. De bisschop had er zelf belang bij vanwege de inkomsten uit de tollens, maar vooral de burgers van Utrecht en Muiden zullen hem hun eisen inzake het voortbestaan van de handel wel kenbaar gemaakt hebben. Wij weten dat juist in die tijd, kort voor 2 juni 1122, een *ius et consuetudinem ac privilegium* door bisschop Godebald gegeven is *non solum Traiectensibus ac Muidensibus sed etiam omnibus, qui in illorum ambitu continentur*, waarvan wij de tekst niet kennen²⁶. In deze periode, waarin de vanouds rondzwervende kooplieden sedentair begonnen te worden en ook elders de steden in opkomst erkenning van economische vrijheden wisten af te dwingen, is het verzoek van de burgers van Utrecht en Muiden en de binnen hun agglomeraties verblijvende kooplieden om een bevestiging van verworven rechten en het verkrijgen van nieuwe voorrechten, niet zo verwonderlijk. Er moet echter wel een aanleiding zijn geweest voor het gezamenlijk verzoek van de burgers van de bisschopsstad en die van haar voorhaven en vooral voor de inwilliging ervan door de bisschop, want waar wij andere bisschoppen in het duitse rijk zeer terughoudend zien optreden als het gaat om gezag uit handen te geven aan de opkomende steden, zal bisschop Godebald de koncessies evenmin van harte hebben gedaan. Soms moest zelfs de keizer er aan te pas komen om de burgers van de steden voldoende armslag te geven en in het kader van de nog steeds niet uitgewoede investituurstrijd was deze hiertoe in de regel niet ongenegen²⁷. Die aanleiding, die evenzeer gold voor het kleine Muiden als voor het zoveel belangrijker Utrecht, zodanig dat de bisschop wat hij Utrecht moest toestaan niet aan Muiden kon weigeren, dient naar onze mening gezocht te worden in de afdamming van de Rijn en de wijziging van de handelsroute.

De dam diende in de eerste plaats de agrarische belangen van de bisschop en zijn ministerialen en niet de handelsbelangen van de steden Utrecht en Muiden. Het leggen van de dam ging echter beide steden gelijkkelijk aan en de burgers ervan traden dan ook gezamenlijk op, zodat ook Muiden verkreeg wat het alleen of in concurrentie met Utrecht niet verworven zou hebben. De burgers hebben de bisschop blijkbaar bij de afdamming laten begaan, maar er wel een erkenning van hun vrijheden, nieuwe voorrechten en garanties met betrekking tot de nieuwe vaarweg voor teruggevraagd. Toevallig kennen wij één bepaling uit het privilege: de bisschop gaf toestemming twee van de vier Utrechtse jaarmarkten naar de nieuwe vaarweg te verplaatsen, een maatregel, die naar we zagen, in 1127 weer ongedaan werd gemaakt. Hierdoor weten wij zeker dat de nieuwe vaarweg in het privilege een rol speelde. Of die vaarweg op het tijdstip van de toekenning van het privilege al een feit was, valt te betwijfelen. De gebeurtenissen in de zomer van 1122 geven eerder aanleiding tot de veronderstelling, dat de bisschop zich de concessies slechts door de keizer heeft laten afdwingen, toen hij mogelijk al wel met de afdamming, maar nog niet met het graven van het nieuwe kanaal begonnen was.

Voor de afdamming van de Rijn als koninklijke stroom was de instemming van de keizer vereist. Bisschop Govert zou in 1165 niet te berde hebben durven brengen dat de Oude Rijn bij Zwammerdam nog een *libera et regia strata* was, daarmee suggererend dat de graaf van Holland voor afdamming toestemming van de keizer had moeten vragen, als de dam bij Wijk indertijd buiten de keizer om zou zijn gelegd. Omstreeks pasen 1122 (26 maart) bezocht bisschop Godebald de hofdag van keizer Hendrik V te Aken²⁸ en omstreeks pinksteren (14 mei) vertoefde de keizer zelf in Utrecht. Tijdens zijn verblijf in de stad ontstond er een incident, dat tot een gewapend treffen eskaleerde, waarbij bloed vloeide. In de twee versies, die over dit treffen handelen²⁹, wordt de ene partij aangeduid met de woorden *imperatoris amici* en *aulici*, dus het keizerlijk gevolg, terwijl degenen, die tot de andere partij behoorden *armigeri*, *militis armati*, *episcopi ministeriales* en *oppidani* worden genoemd, dus de bisschoppelijke ministerialen, want ook de *oppidani*, 'burgmanen', zullen wel tot die categorie gerekend mogen worden.

Tot laatstbedoelde partij behoorden bovendien de bisschop en, naar wij uit andere bron weten, de graaf van Lek-en-IJssel³⁰. De gevolgen van de rel, die door de keizerlijke garde werd bedwongen, maken duidelijk dat het niet zomaar een opstootje was. De bisschop werd gevangen gezet - de aartsbisschop van Keulen moest er aan te pas komen om hem vrij te krijgen - en kreeg een schatting opgelegd, de graaf van Lek-en-IJssel werd op 26 mei door de keizer afgezet, terwijl de burgers van Utrecht en Muiden daarentegen op 2 juni door hem werden bevestigd in hun van de bisschop verworven vrijheden en voorrechten³¹. Deze laatste maatregel toont aan dat de burgers aan de keizerlijke zijde stonden, hoewel over hun rol in de strijd niet wordt gerept. Het is mogelijk dat zich rustig konden houden, omdat de keizerlijke garde voor hun belangen opkwam.

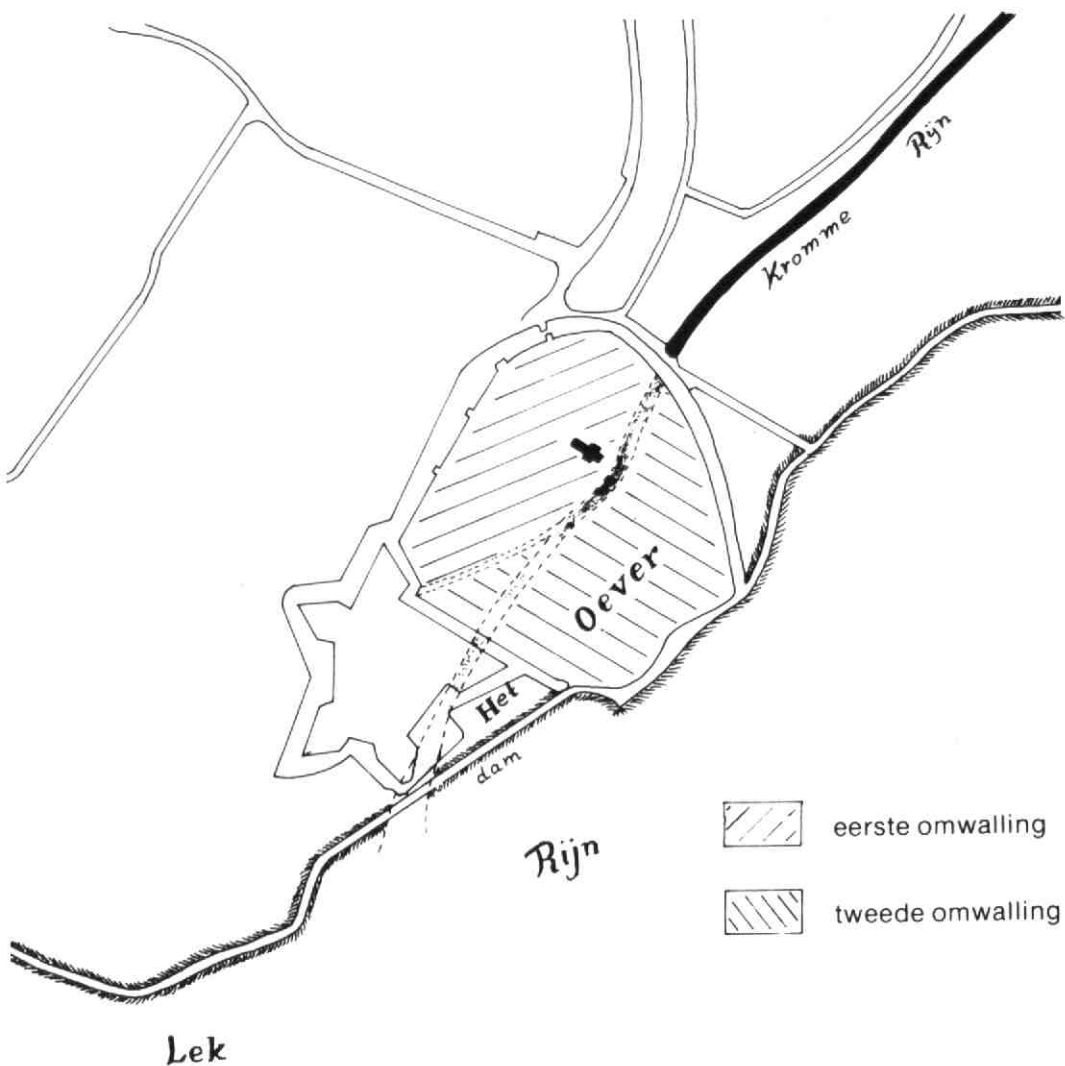
De kroniekschrijvers laten ons over de aanleiding tot de strijd in het ongewisse en een geheel bevredigende verklaring voor het treffen is ook de literatuur nooit gegeven³². Wanneer wij de twee partijen plaatsen tegen de achtergrond van de afdamming van de Kromme Rijn met de voorrang van agrarische belangen op het handelsbelang, wordt hun profiel duidelijker. Ook het optreden van de graaf van Lek-en-IJssel behorend tot het geslacht Van Goye met uitgebreide bezittingen en rechten in het Kromme Rijngebied, krijgt dan meer reliëf³³. Als de bisschop inderdaad omstreeks pasen de keizerlijke instemming heeft ontvangen, ligt het voor de hand dat hij direct - waterstaatswerken begon men immers in het voorjaar - met de werkzaamheden is aangevangen, die voor hem prioriteit hadden, dus met de afdamming. Tot ongenoegen van de handelslieden. Waarschijnlijk heeft de keizer op hun verzoek pogingen gedaan om de bisschop tot toegeving aan hun eisen te bewegen. Blijkbaar mislukten de onderhandelingen en raakte men handgemeen, waardoor de bisschop zich in een positie manoeuvreerde van waaruit hij niet anders kon dan de burgers hun zin geven: erkenning van hun economische en institutionele vrijheden, effectuering van de ongetwijfeld reeds geplande alternatieve vaarroute en welke concessies het privilege verder mag hebben ingehouden, zoals ten aanzien van Utrecht verplaatsing van de jaarmarkten en toestemming tot omwalling.

Als dit ongeveer de toedracht is geweest, betekent het dat de keizer het privilege vrijwel direct daarna, op 2 juni, heeft bevestigd met een toevoeging betreffende tolvrijdom voor de kooplieden, die aan de omwalling van Utrecht zouden bijdragen³⁴. Wij weten dat de Vaartse Rijn kort daarop inderdaad moet zijn gegraven en ook de omwalling van Utrecht vond doorgang. Zij werd geheel aangepast aan de nieuwe situatie, met de *novum fossatum* als een belangrijk uitgangspunt, terwijl met de loop van de Kromme Rijn praktisch geen rekening meer werd gehouden. Waarschijnlijk is ook het tolkantoor toen naar de nieuwe vaarroute verplaatst, naar het punt waar de Vaartse Rijn de nieuwe stadswal bereikte en waar de nederzetting Tolsteeg zou ontstaan, die al in de 13e eeuw genoemd wordt³⁵.

Toen de alternatieve vaarroute via de Vaartse Rijn er éénmaal was en uitstekend bleek te voldoen, zullen de kooplieden achteraf niet zo rouwig zijn geweest om de maatregelen van de bisschop ten behoeve van zijn ontginningen langs de Kromme Rijn. Want het is natuurlijk duidelijk dat de oude vaarweg al lang niet meer ideaal was. De grote meanders en de geringe breedte van de stroomdraad tonen aan dat de Kromme Rijn op het tijdstip van de afdamming sterk in verval was en dat het meeste water al lang zijn weg volgde via de Lek. Bij het plitsingspunt vond in de Kromme Rijn een sterke verzanding plaats, die in een periode van lage waterstand afdamming mogelijk maakte. Het is niet uitgesloten dat men vóór de afdamming al moeite had de bevaarbaarheid van de Kromme Rijn gaande te houden. In de droge zomers tenminste, want in de winter was het anders. Op verschillende plaatsen, zeer duidelijk ten zuiden en noorden van Odijk, geven vrij steile randen nu nog in het landschap aan hoe breed de Kromme Rijn vóór de afdamming in de winter bij hoge waterstanden is geweest.

Door het ontbreken van dijken had de Kromme Rijn in de loop van de tijd zijn bedding herhaaldelijk gewijzigd. Daaraan kwam door de afdamming definitief een einde en wanneer wij de latere afsnijding van enkele meanders wegdenken, kunnen wij in het huidige beloop de vroeg-12e eeuwse rivier herkennen. Tenminste vanaf de oostelijke stadsgracht van Wijk, want in het stadje zelf is de oude Rijnloop voor het oog even onvindbaar als in de stad Utrecht.

Als men op oude plattegronden de oostelijke buitengracht haaks op de Kromme Rijn getekend ziet, komt men al gauw tot de veronderstelling, dat de rivier van zuidwest naar noordoost dwars door Wijk heeft gestroomd. De thans verdwenen Arkgracht langs de Mazijk en pal achter de kerk van S. Jan Baptist, die tijdens de eerste omwalling tot het laatste kwart van de 14e eeuw de oostelijke stadsbegrenzing vormde, zal wel als het restant van de Rijnloop gezien mogen worden, al is de aansluiting op de nog bestaande Kromme Rijn in het noorden niet al te duidelijk. Halbertsma heeft, voortbordurend op de identifikatie van Arkgracht met Rijnloop, de huidige Peperstraat dwars door de voormalige Arkgracht, aangewezen als de Rijndam³⁶. Ten onrechte. Behalve dat deze indentifikatie geen rekening houdt met waterstaatstechnische aspecten, gaat zij eveneens voorbij aan een aantal waterstaatorganisatorische factoren, waarvan wij in de 12e eeuw noodzakelijkerwijs moeten uitgaan. Ruim anderhalve eeuw na de Kromme Rijn werd de Hollandse IJssel afgedamd³⁷ onder fysisch-geografisch vergelijkbare omstandigheden, alleen kon daar de dam gelegd worden van dijk tot dijk, omdat toen de aaneensluitende rivierdijken al aanwezig waren, hetgeen de operatie vergemakkelijkte. Bij het aanleggen van de Rijndam in 1122 ontbrak die basis aan weerskanten en deze onderneming was daardoor ongetwijfeld moeilijker. De Peperstraat in Wijk is niet in eens aangelegd. Zij is eigenlijk een combinatie van de Arkpoortstraat uit de periode van de eerste omwalling en de Peperstraat uit de periode van de tweede omwalling. Bovendien is zij laag en mist zij ieder spoor van een vroeger belangrijk waterstaatswerk. Het vereist de nodige fantasie om er een dam in te willen zien, gelegd in een rivier, waarop nog scheepvaart mogelijk was en die in de wintertijd nog een aanzienlijk watervoevend vermogen moet hebben gehad. Over het leggen van de IJsseldam bij Hoppenesse in 1285 weten wij niet zoveel, maar over het onderhoud daarna des te meer³⁸. Volgens een ingewikkelde regeling moesten alle gerechten, die er baat bij hadden, bijdragen om de dam in stand te houden, eeuwen lang. En dat was normaal conform het adagium *dien't water deert, die't water keert*. Van enig onderhoudswerk aan de Peperstraat in Wijk is in later tijden niets bekend, maar men zou kunnen aanvoeren dat die door de aanleg van de Lekdijk kort daarop overbodig was geworden.

Wijk bij Duurstede

Inderdaad moet niet zo lang na het leggen van de dam in de omgeving van Wijk een aaneensluitende bedijking hebben plaatsgevonden op een paar honderd meter afstand van de Peperstraat. In het zeekeleigebied kan bij herhaling worden geconstateerd dat men tijdens de systematische bedijking gebruik maakte van oude dammen, ook al moest men de dijk daarvoor soms diepe landinwaartse bochten laten maken³⁹. In het rivierengebied was dat niet anders. Verschillende dijkbochten, die weinig met het stroomverloop te maken hebben, zijn er te verklaren door het feit dat de bedijking voor een groot deel het aaneensluiten was van bestaande, partiële, lokale kaden⁴⁰. Het is ondenkbaar dat men bij het aaneensluiten van deze lokale dijkes tot wat wij de Lekdijk noemen, geen gebruik zou hebben gemaakt van een zo belangrijk en pas onlangs tot stand gebracht waterstaatwerk als de Rijndam, maar op enkele honderden meters afstand de open gebleven inham opnieuw zou hebben afgedamd. Wil men de dam bij Wijk terugvinden, dan zal men hem moeten lokaliseren als onderdeel van de sinds de 12e eeuw bestaande aaneengesloten Lekdijk en aan de hand van een onderhoudsregeling, vergelijkbaar met die van de IJsseldam.

De Lekdijk-Bovendams - d.w.z. de dijk stroomopwaarts van de IJsseldam, tussen Amerongen en Hoppenesse - werd onderhouden volgens twee principes⁴¹. Het beeld dat wij ons daarvan aan de hand van laatmiddeleeuwse en 16e-eeuwse bronnen kunnen vormen, mogen wij, gezien het conservatisme en traditionalisme bij het dijksonderhoud *in persona* over het algemeen, tot ver in de tijd terugprojecteren. Het eerste principe was lokaal: dat van de erfdijk, uitstekend geëigend voor gebieden met strookverkaveling gericht op de dijk. De geërfdn langs de dijk onderhielden het stuk dijk, dat voor of op hun erf was gelegd. Dit principe stamde ongetwijfeld nog uit de tijd van de partiële dijkaanleg⁴². Een plaatselijke variant hiervan was de roeden- en voetendijk bij Amerongen, waar de strookverkaveling niet op de dijk gericht was, maar er ongeveer evenwijdig aan liep. Het onderhoudssysteem drukte op de geërfdn van het gehele gerecht Amerongen en was aangepast aan de door de successieve meentverdelingen ingewikkelde verspreiding van het grondbezit aldaar⁴³. Het tweede principe was interlokaal: dat der hoefslagen.

Het onderbrak op vele plaatsen de erfdijk over wisselende lengten en hield in dat geërfd en uit in het binnenland gelegen gerechten een stuk dijk moesten onderhouden, dat daarvoor nauwkeurig was onderverdeeld. Het waren die stukken dijk, die moeilijk te onderhouden waren, waar dijkbreuken hadden plaatsgevonden, waar het achterliggende land laag was of waar door de aanwezigheid van een blokverkaveling het erfdijksprincipe te kort schoot. Dit systeem vereiste bovenlokale bemoeienis en moet in zijn algemeenheid zijn ingesteld bij de landsheerlijke Lekdijkorganisatie in 1234. De hoefslagen werden *veltdijck* genoemd, behalve een recht stuk dijk, stroomafwaarts van de Waterpoort te Wijk, dat als *rijsdijck* bekend stond. Het onderhoud van deze vrij korte *rijsdijck*, gelegen voor het kasteel Duurstede, was in tegenstelling tot de stukken *veltdijck* verdeeld over een groot aantal gehele gerechten. Nergens elders aan de Lekdijk kwam een dergelijke bundeling van krachten voor. Echter niet alle gerechten, die door de Lekdijk werden beschermd, waren tot het onderhoud van dit ongetwijfeld moeilijke dijksgedeelte verplicht. Bekijkt men de hoefslaglijst goed, dan blijkt niet de waterkering het principe te zijn, waarop dit stuk dijk in onderhoud was toegewezen, maar de waterlozing: de dijk was in onderhoud bij die gerechten, die uitwaterden op de Kromme Rijn en de zuidelijke Vecht. De rechte *rijsdijck* is niets meer en niets minder dan de dam bij Wijk uit 1122.

In haar gedetailleerde studie over de Lekdijk-Bovendams wist Van Vliet niet goed raad met de *rijsdijck* en het verschil met de *veltdijck*⁴⁴. Beekman bracht haar inzake de terminologie niet verder. Deze verklaarde *rijsdijck* als dijk gemaakt met gebruikmaking van rijshout en *veltdijck* als dijk gemaakt van louter aarde⁴⁵, 'maar', aldus Van Vliet, 'het feit, dat Beekman slechts de hier besproken hoefslaglijst als illustratie gebruikt, wekt het vermoeden, dat hij deze termen elders niet tegengekomen is'. Het is niet aannemelijk dat slechts op één punt van de Lekdijk gebruik werd gemaakt van rijshout en het zou wel eens kunnen zijn dat het woord 'rijsdijk' is ontstaan uit 'Rijnsdijk' - met een verbindings-s als in Rijnsburg, Rijnsweerd (bij Utrecht), Rijnsoever (bij Bunnik) -, een benaming die men later niet meer begrepen heeft, omdat de bewuste dijk vrij ver van de toen als Rijn en Kromme Rijn bekend staande rivieren aflag.

Bij de tweede omwalling van Wijk heeft men immers de Kromme Rijn via de nieuwe stadsgracht geleid. Geografisch beantwoordt de *rijdsdijck* alleszins aan de plaats waar men de afdamming van de Kromme Rijn moet zoeken, als men ervan uitgaat dat de rivier dwars door het huidige centrum van Wijk gestroomd heeft. Niet alleen Van Deventer suggereert dit. Het is een bekend verschijnsel, dat wanneer bij de splitsing van twee rivieren de ene in belang afneemt, de andere in evenredigheid toeneemt en dat de bovenmonding van de zwakste zich steeds verder verplaatst in de richting van de sterkste. Zo is het ook bij Wijk gebeurd, waar het splitsingspunt steeds verder zuidwestelijk kwam te liggen, terwijl oostelijk door verzanding een grote waard kon ontstaan, die in de late middeleeuwen *het Oever* werd genoemd en in het laatste kwart van de 14e eeuw door de tweede omwalling, als *nye poorte*, voor het grootste deel bij de stad getrokken werd. Tussen deze zandige waard en de linkeroever van de Kromme Rijn is in 1122 de dam opgeworpen.

Volgens de hoefslaglijst, daterend uit ca. 1400⁴⁶, werd de *rijdsdijck* onderhouden door de navolgende gerechten: Amerongen, Leersum, Doorn, Driebergen met Rijsenburg, Zeist, Stoetwegen, Overlangbroek, Cothen, Nederlangbroek, Dwarsdijk, Wijk, Werkhoven, Odijk, Bunnik met Slagmaat-Amelisweerd-Rijnauwen, Oostbroek met Herbetskop, Overdevecht, Kolenberg, Oostveen met Oudwijk, Achttienhoven, Westbroek, Oostwaard met Maarsseveen-Tienhoven en tenslotte Maarssen. De lijst geeft de gerechten, zoals die omstreeks 1400 bestonden, en is later nog enigszins aangepast⁴⁷. De inhoud wordt up to date gepresenteerd, maar gaat ongetwijfeld terug op oudere lijsten. Hoe oud is moeilijk te zeggen. Het is hoogst onwaarschijnlijk dat de overgeleverde lijst het resultaat is van een herhaalde aanpassing van een opgave, die nog uit 1122 zou stammen. Afgezien van het feit, dat het grondgebied van verschillende gerechten in 1122 nog niet eens was ontgonnen, had ook het begrip gerecht, zoals wij dat in de late middeleeuwen in het Nedersticht kennen, zich in die vroege tijd institutioneel, laat staan geografisch nog niet ten volle ontwikkeld. Het is juist de ontginning geweest, die deze ontwikkeling heeft bevorderd. Langs de heuvelrug en op de oeverwallen van de Kromme Rijn evolueerden de gerechten zich uit de oudere kaders waarbinnen kerkelijke heren hun in de eerste plaats domaniale rechten uitoefenden.

Zo er al een schriftelijke vastlegging van de onderhoudsplicht van de Rijndam is geweest, dan dienen we eerder aan een opsomming van (hof)heren dan van gerechten te denken. Het geografisch gebied is echter de eeuwen door hetzelfde gebleven. Belanghebbenden en dus onderhoudsplichtigen waren de geërfden en de gebruikers - in wat voor juridische verhouding dan ook - van de landen, die uitwaterden op de Kromme Rijn, in de 12e eeuw vertegenwoordigd door hun heren, in latere eeuwen door hun gerechten.

Evenals bij de IJsseldam blijft ook bij de Rijndam het principe van de onderhoudsverdeling over de gerechten duister. Eén ding is duidelijk, de verdeling is van meet af aan interlokaal geregeld geweest en dit gegeven werpt een nieuw licht op de oudste waterstaatsgeschiedenis in dit gebied: aan de bovenlokale organisatie van de Lijkdijk ging een interlokale samenwerking ten behoeve van de Rijndam vooraf. Verschillende waterstaatshistorici hebben er de laatste jaren de nadruk op gelegd dat de zorg voor afwatering en dijkage aanvankelijk geregeld werd in het lokale publiekrechtelijke kader⁴⁸. Omdat de waterlozing het eerst problemen gaf ontstonden vervolgens hier en daar - in Vlaanderen en Zeeland al in de 12e eeuw, elders meestal later - door multilaterale samenwerking van ambachten c.q. gerechten interlokale afwateringsverbanden, die in een volgend stadium - in Holland in de tweede helft van de 13e eeuw, in Zeeland in het eerste kwart van de 14e eeuw - tot bovenlokale landsheerlijke bestuursorganen zijn omgevormd. Bij dit laatste speelde de dijkzorg, die nu ook problemen begon te geven, ongetwijfeld een belangrijke rol. Daar waar de dijkage wel en de waterlozing geen moeilijkheden gaf en waar bijgevolg geen interlokale afwateringsverbanden bestonden om de dijkzorg in te passen, schiep de landsheer bovenlokale dijkorganisaties en bleef de waterlozing lokaal geregeld. Verreweg de meeste van de landsheerlijke heemraadschappen (mede) ter verzorging van de dijken ontstonden na ca. 1270, slechts enkele zijn ouder, waaronder het heemraadschap van de Lekdijk Bovendams⁴⁹. Zoals wij zagen is de Lekdijk ontstaan door aaneensluiting van lokale dijkjes, voorkaden ter bescherming van ontginningen, die onderhouden werden in het plaatselijke publiekrechtelijke kader.

Alleen ten aanzien van de dijk ten westen van Amerongen participeerde ook het achterliggende Langbroek in het dijksonderhoud, maar men kan zelfs daar nauwelijks van interlokale samenwerking op grond van een bilaterale overeenkomst spreken, omdat Amerongen en Langbroek beide onder de jurisdictie van de domproost stonden. De dam bij Wijk heeft de druk op de dijkjes ongetwijfeld doen toenemen en het aaneensluiten ervan tot de ene Lekdijk zal zeker nog in de 12e eeuw hebben plaatsgevonden, maar moet weinig meer dan hoogstens een geringe vorm van samenwerking van aan elkaar grenzende ontginningseenheden hebben vereist. Dat het binnenland hierbij een rol zou gespeeld hebben lijkt uitgesloten. De Lijkdijk gaf problemen na een rivieroverstroming in of kort na 1230. Het herstel ervan en de waarschijnlijk daarmee gepaard gaande verzwarende maatregelen moeten hebben plaatsgevonden in het voorjaar van 1234 en geschiedde door de landsheer, waarbij graaf Floris III van de Holland zijn broer Otto, elekt van Utrecht, assistentie verleende⁵⁰. Dat in datzelfde jaar bovendien de lokale regeling van het dijksonderhoud vervangen is door een bovenlokale, landsheerlijke organisatie blijkt uit twee oorkonden, die tot dusver aan de aandacht zijn ontsnapt. Op 17 april 1235 bevestigde de elect een uitspraak van de bisschoppelijke raad over de kwestie of de *dos* van de kerk van Werkhoven *tenetur ad aggeres reparandos vel ad aliquod servitium episcopale*⁵¹. Het land lag in Dwarswijk en dus niet in een gerecht, dat aan de dijk grensde, en blijkbaar was het nu plotseling aan dijkplicht onderworpen, ten onrechte overigens volgens de bisschoppelijke raad. De dijkplicht was landsheerlijk - *servitium episcopale* - en de landsheer kon er vrijdom van verlenen. Dit deed hij voor het eerst op 14 december 1236 ten aanzien van het land genaamd Slagmaat bij Vechten, dat door Gijsbert van Vechten en zijn broers aan het kapittel van S. Jan werd geschonken⁵². De elekt verklaarde het *exemptam etiam ab aggerum reparatione et ab omni exactione*.

De landsheerlijke Lekdijkorganisatie is, vergeleken bij andere bovenlokale dijkverbanden, zeer oud. Veel ouder nog is het afwateringsverband met zorg voor de Rijndam, dat eraan voorafging. Het moet dateren van kort na de aanleg van de dam in 1122 en is daarmee het oudste interlokale samenwerkingsverband op het terrein van de waterstaat, dat wij kennen.

De vraag hoe wij ons de organisatie van de Rijndam moeten voorstellen, kommunitair of landsheerlijk, is slechts genuanceerd en onvolledig te beantwoorden. De vroege afwateringsgemeenschappen elders zijn kommunitair en niet landsheerlijk, maar zij hadden meestal niet zo'n belangrijk waterstaatswerk als de dam bij Wijk te verzorgen en de landsheer was in de regel niet direct belanghebbend. De Rijndam is gelegd ten behoeve van de afwatering onder leiding van de bisschop als voornaamste geïnteresseerde én als drager van het overheidsgezag, bovendien in een groter kader van waterstaatswerken om de voortgang van de handel van Utrecht en Muiden te waarborgen. Het onderhoud rustte op het kollektief van oudlandse en nieuwlandse nederzettingen, maar wij mogen zonder meer aannemen dat de bisschop de hand heeft gehad in de verdeling ervan. De uitvoering van het onderhoud veronderstelt een minimum van samenwerking en toezicht. Omdat echter de bisschop de belangrijkste deelhebber in de samenwerking was en ook het toezicht wel aan zich zal hebben getrokken, is het kommunitaire en het landsheerlijke aspect hier moeilijk te scheiden. Aan een afzonderlijk lichaam, belast met het toezicht behoeven wij zeker niet te denken. Ook afwateringsverbanden elders hadden trouwens lang niet altijd aparte lichamen of functionarissen. Bij de oprichting van de landsheerlijke Lijkdijkorganisatie in 1234 ging de Rijndamorganisatie daarin op. Het heemraadschap is geografisch duidelijk geënt op de Rijndamorganisatie en omvatte dan ook mede het zuidelijke Vechtgebied, zodat het zich verder naar het noorden uitstreekte dan zuiver uit het oogpunt van dijkbelangen noodzakelijk was. Niet de bescherming door de Lijkdijk, maar de afwatering op de Kromme Rijn en de Vecht hebben de uitgestrektheid van het heemraadschap in noordelijke richting bepaald. Tot slot keren wij terug naar ons uitgangspunt. Wij menen te hebben aangetoond dat de dam bij Wijk een zuiver Stichtse aangelegenheid was, waar geen enkele andere landsheer dan de bisschop mee te maken had. Bisschop Govert moet het in 1165 dan ook als een brutaliteit hebben beschouwd, dat na bijna een halve eeuw het bestaan van zijn dam ter discussie werd gesteld. De Utrechtse delegatie naar de keizer werd dan ook met zorg samengesteld.

Volgens de getuigenlijst van het keizerlijk diploma blijken bij de uitspraak van november 1165 aanwezig te zijn geweest: Willem de Schele uit het geslacht Van Goye⁵³, kleinzoon van de in 1122 afgezette graaf van Lek-en-IJssel en de hoogste edele uit het Kromme Rijngebied; Gerrit, schout van Utrecht en dus de burgers vertegenwoordigend; Lubbert van Odijk namens de Rijndamorganisatie; Elias van Ter Aa uit de Vechtstreek; Willem van Schalkwijk en Dirk van Jutphaas uit het gebied dat afwaterde op de Vaartse Rijn, gegraven dankzij de dam bij Wijk. Daarnaast nog Egbert van Amstel en Herman van Woerden uit de getroffen ontginningsgebieden achter de pas gelegde Zwammerdam. Betere vertolkers van het Utrechtse standpunt: voor de dam bij Wijk en tegen de Zwammerdam, had de bisschop zich niet kunnen wensen.

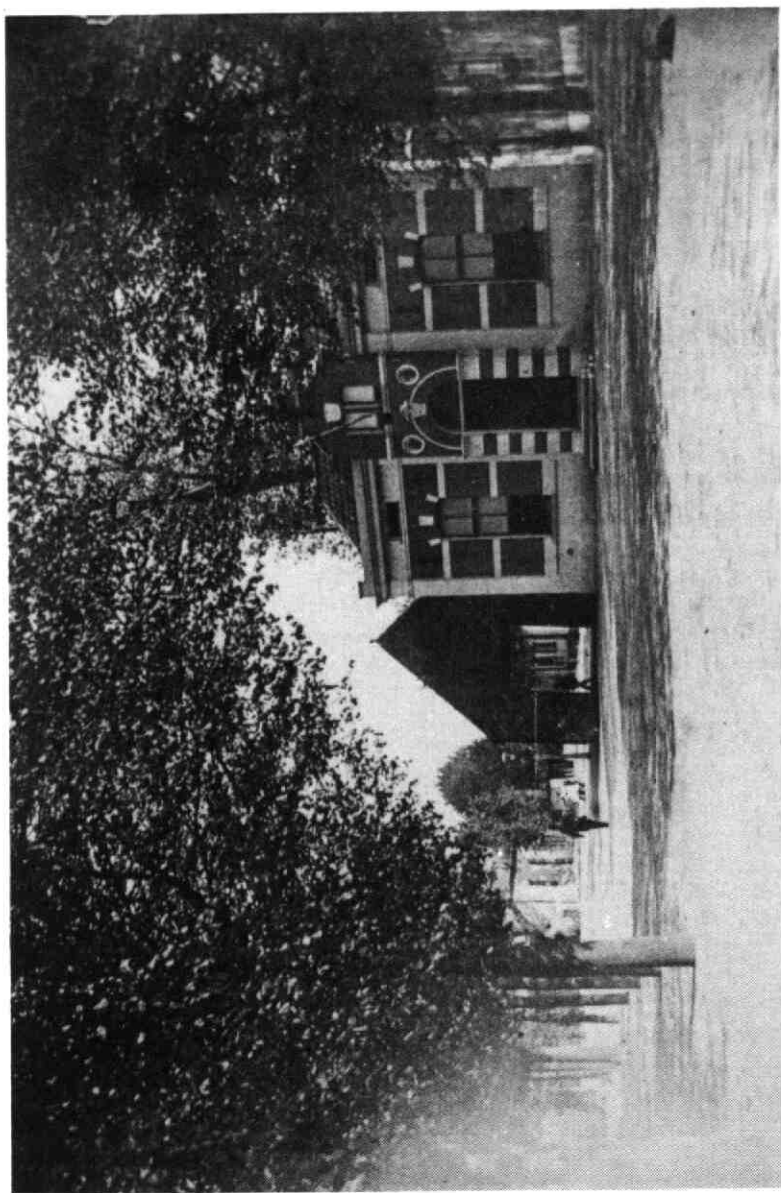
Noten apparaat

1. **A.C.F. KOCH**, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, deel I ('s-Gravenhage, 1970) nr. 158.
2. In een tussen ca. 1155 en 1165 te dateren tekst van de abdij van Deutz wordt een verminderde opbrengst van de hof Rijnwijk, t.o. Wageningen geweten aan overstromingen: *partim quia ab aquarum inundatione et advocatorum depopulatione illa possessio penitus devastata est*, **L.A.J.W. SLOET**, *Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutfen*, deel I ('s-Gravenhage 1872) nr. 302. Vgl. **M.K.E. GOTTSCHALK**, *Stormvloed en rivieroverstromingen in Nederland*, deel I (Assen, 1971) blz. 72.
3. Mededelingen van ir. **K. Hoeksema** te Wageningen. Bij de interpretatie van het keizerlijk diploma wijken wij op enkele belangrijke onderdelen af van **G.J. BORGER**, "De ontwatering van het veen: een hoofdlijn in de historische nederzettingegeografie van Nederland", in **K.N.A.G.**, *Geografisch tijdschrift*, nieuwe reeks (1977) blz. 377-387. Doordat Borger *episcopatus Traiectensis* weliswaar vertaald door 'bisdom', maar dit laat slaan op het Nedersticht, meent hij dat het in de oorkonde gaat om de belangen van de graven van Holland, Gelre en Kleef en hun mannen in het Nedersticht. Volgens hem zouden zij indertijd samen met de bisschop een overeenkomst hebben gesloten om de dam bij Wijk te leggen 'om hun landen langs de Kromme en Oude Rijn tegen overstromingswater te beschermen' (kursivering van ons) en om de Nude door te graven. In 1165 zouden zij eenstemmig aan de keizer verzocht hebben beide waterwerken achteraf goed te keuren. Het leggen van de Zwammerdam zou door de bisschop en de graven van Gelre en Kleef geacht worden in strijd met de eens gesloten overeenkomst.
4. **P.A. HENDERIKX**, 'De Lek en de Hollandse IJssel in de vroege middeleeuwen' zie hiervoor blz. 246. Verder zij verwezen naar een publikatie, die wordt voorbereid door de interdisciplinaire werkgroep Het Land van Woerden.
5. **M. GYSSELING** en **A.C.F. KOCH**, *Diplomata belgica ante annum millesimum centesimum scripta*, deel I (Tongeren, 1950) nr. 194 (953 apr. 21) en een *deperditum* van dezelfde datum, waarvan de tekst herhaald wordt in een diploma uit 975, **S. Muller FZ.**, **A.C. BOUMAN**, **K. HEERINGA** en **F. KETNER**, *Oorkondenboek van het sticht Utrecht tot 1301* (hierna te citeren als *OSU*), 5 dln. (Utrecht/'s-Gravenhage, 1920-1959) deel I, nr. 135 (975 juni 6).
Zie over dit *deperditum* **D.P. BLOK**, 'Iets over de geschiedenis van Nifterlake', in *Jaarboekje Niftarlake*, 1962, blz. 1-20.
6. *OSU*, I, nr. 217 (1056-1062), nr. 472 (1171 okt. 12), II, nr. 1019 (1244 aug. 23).
7. *OSU*, I, nr. 50 (779 mrt. 27). Zie ook **F.L. GANSHOF**, *Het tolwezen in het franckisch rijk onder de Karolingen* (Brussel, 1959) blz. 14, 15 (Med. Kon. VI. Acad., klasse d. Lett., XXI, 1).
8. **GYSSELING** en **KOCH**, *DD belg.*, nr. 179 (815 mrt. 18).
9. *OSU*, I, nr. 218 (1057 apr. 23).
10. **KOCH**, *OHZ*, I, nr. 34 (948 apr. 1).
11. *Alperti Mettensis De diversitate temporum*, ed. **A. HULSHOF** (Amsterdam, 1916) blz. 13 (Werken Hist. Gen., 3e serie, 37).

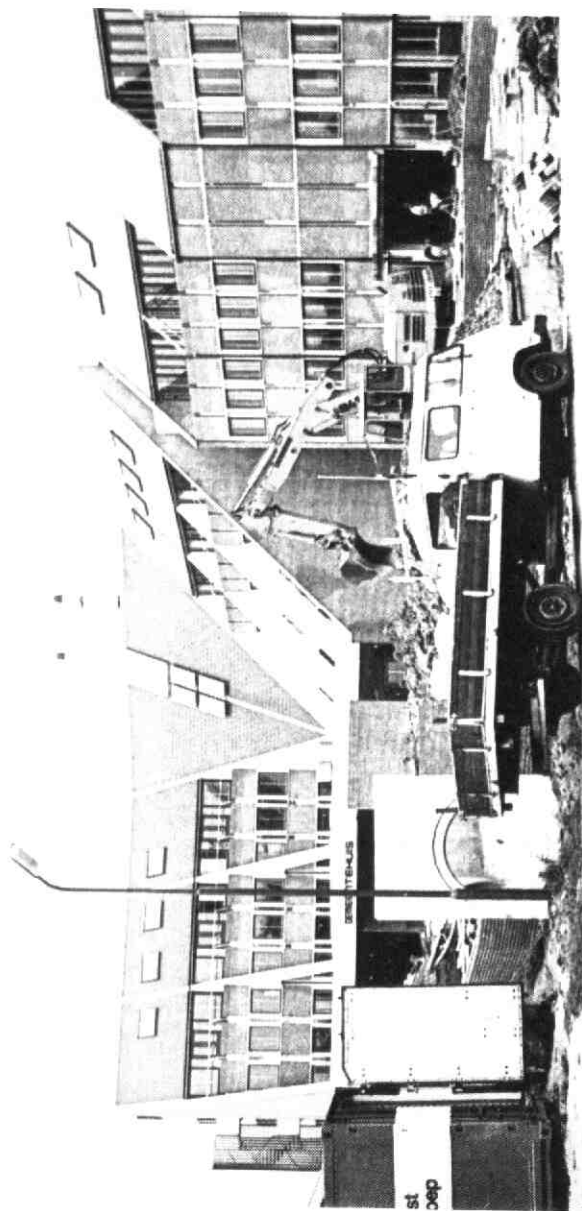
12. **J.F. NIERMEYER**, *Bronnen voor de economische geschiedenis van het Beneden-Maasgebied*, deel I ('s-Gravenhage, 1968) nr. 1 (Rijks Geschiedk. Publicatiën, grote serie, 127).
13. *OSU*, I, nr. 308 (1122 juni 2). Het diploma van gelijke datum, ibidem, nr. 309, en **NIERMEYER**, *Bronnen Beneden-Maasgebied* I, nr. 5, met een vaststelling van het tarief van de Utrechtse tol, laten wij hier wegens de vermeende onechtheid buiten beschouwing.
14. Gerardus: *OSU*, I, nrs. 320 (1126 juli 8), 322 (1127 okt. 2), 331 (1131 voor aug. 23) en 333 (idem); Albertus: nrs. 378 (1138 mrt. 13-juni 23), 383 (1143 okt. 7) 388 (1145 okt. 18) en 392 (1147).
15. *OSU*, II, nr. 547 (1200 sept. 30).
16. **WILHELMUS HEDA**, *Historia episcoporum Ultraiectensium*, ed. **A. - BUCHELIUS** (Utrecht, 1642) blz. 163.
17. Rijksarchief Utrecht, archief kapittel Oudmunster, nr. 396: *V. Kal. maii Wilhelmus episcopus qui legavit sex conventualibus ecclesiis mansum in Heemsteden apud Judefaes*. Vgl. *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht XI* (1883) blz. 33. Aan de hand van latere gegevens is de hoeve ongeveer te lokaliseren.
18. *Annales Rodenses*, ed. **P.C. BOEREN** en **G.W.A. PANHUYSEN** (Assen, 1968) blz. 80.
19. *OSU*, I, nr. 351 (1134 sept. 13-24).
20. *OSU*, I, nr. 322 (1127 okt. 2).
21. **J.E.A.L. STRUICK**, 'Het recht van Trecht', in *Jaarboek Oud Utrecht*, 1972, blz. 9-37, in het bijz. blz. 14, 28, 29.
22. Zie hiervoor **J.M. VAN WINTER**, 'Utrecht am Rhein. Mittelalterlicher Rheinlauf und Entstehungsgeschichte der Stadt Utrecht', in *Die Stadt in der europäischen Geschichte, Festschrift Edith Ennen* (Bonn, 1972) blz. 138-152 en dezelfde, 'Utrecht aan de Rijn. Middeleeuwse Rijnloop en wordingsgeschiedenis van de Stad Utrecht', in *Jaarboek Oud Utrecht*, 1975, blz. 44-72.
23. *OSU*, I, nr. 319 (1126).
24. *Chronographia Johannis de Beke*, ed. **H. BRUCH** ('s-Gravenhage, 1973) blz. 99 (Rijks Geschiedk. Publicatiën, grote serie, 143).
25. *OSU*, I, nr. 302 (1122 mrt. 14), V, nr. 3034 (wsch. 1122 mei, juni), I, nr. 313 (1125 jan. 6-sept. 24).
26. Bevestigd in een diploma van keizer Hendrik V, *OSU*, I, nr. 308 (1122 juni 2).
27. **J.F. NIERMEYER**, *De wording van onze volkshuishouding (Den Haag, 1946)* blz. 42-44.
28. **O. OPPERMAN**, 'Untersuchungen zur Geschichte von Stadt und Stift Utrecht, vornehmlich im 12. und 13. Jahrhundert in *Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst* 27 (1908) blz. 185-263, in het bijz. blz. 204. De bisschop was nog in Aken op 26 april, *OSU*, I, nr. 304.
29. *Chronica regia Coloniensis*, ed. **G. WAITZ** (Hannover, 1880) blz. 60 (MGH., *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum*); *Ekkehardi monachi Araugensis Chronicon universale*, ed. **G. WAITZ**, in MGH., *Scriptores*, deel VI, blz. 260, 261 (met foutieve datering). De toeschrijving van bedoelde passage aan Ekkehard van Aura is niet geheel zeker.

30. **KOCH**, *OHZ*, I, nr. 105 (1122 mei 26). De *Chronica regia* noemt als aanstichter van het incident een zekere Giselbert, die **OPPERMANN**, 'Stadt und Stift Utrecht', blz. 206, vragenderwijs, en **STRUICK**, a.w., blz. 19, stellig vereenzelvigen met de in 1122 tot meier van Muiden aangestelde Giselbert, *OSU*, I, nr. 308. En dit zou weer dezelfde zijn als de *nefarius homo* Giselbert, die het de bisschop en de Utrechtse kapittels herhaaldelijk moeilijk maakte, zoals de *Chronica regia* op het jaar 1127 mededeelt. Hij werd toen ter dood veroordeeld, welk vonnis in 1129 te Elten in aanwezigheid van de keizer werd voltrokken, *Annales S. Disibodi*, ed. **G. WAITZ**, in **MGH.**, *Scriptores*, eel **XVII**, blz. 24. De identificatie van de *nefarius homo*, die best een rol in de rel kan hebben gespeeld, met de meier van Muiden achten wij zeer onwaarschijnlijk.
31. *OSU*, I, nr. 308.
32. Een vergezochte verklaring geeft **OPPERMANN**, 'Stadt und Stift Utrecht', blz. 204-206.
- Zijn bewijsvoering waarin de jaarmarktoorkonde van 1127, *OSU*, I, nr. 322, een rol speelt, kwam bovendien in de lucht te hangen toen hij later deze oorkonde als onecht verwierp, **O. OPPERMANN**, *Untersuchungen zur nordniederländischen Geschichte des 10. bis 13. Jahrhunderts*, deel II (Utrecht, 1920) blz. 98-100. Zijn argumenten daarbij zijn allerminst doorslaggevens. **NIERMEYER** vergist zich als hij spreekt van een *coniuratio*, een eendgenootschap van burgers en ministerialen tegen de bisschop, *Volkshuishouding*, blz. 44, en van een *coniuratio* van ministerialen in zijn bijdrage aan **W.J. ALBERTS** en **H.P.H. JANSEN**, *Welvaart in wording. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland van de vroegste tijden tot het einde van de middeleeuwen* ('s-Gravenhage, 1964) blz. 83. De ministerialen stonden in 1122 zeker aan de bisschoppelijke zijde. Ekkehard van Aura heeft het wel over een *coniuratio* van ministerialen, maar tegen de keizer en bedoelt er een ordinaire samenzwering mee.
- De eed die de keizer de burgers van Utrecht en Muiden op 2 juni 1122 laat zweren *sacramentum ---quod--- coniuraverunt*) om zijn gezag in het Sticht te verdedigen is gericht *contra omnes mortales*, dus ook tegen de bisschop, maar toen was het privilege al verworpen en door de keizer bevestigd en bevond de bisschop zich in hechtenis. Er is hier geen sprake van een eendgenootschap in de zin van bovengenoemde auteur. Bij dit alles valt wel te bedenken dat de 'de burgers' en 'de ministerialen' geen gesloten categorieën zullen hebben gevormd. Er zullen ministerialen zijn geweest, die geen enkel belang hadden bij ontginningen, maar wel bij stedelijke vrijheden. Dergelijke restricties liggen voor de hand, maar de bronnen maken ze niet!
33. **P.G.F. VERMAST**, 'De Heeren van Goye', in *De Nederlandsche Leeuw* 66 (1949) kol. 259-313 (later voortgezet), in het bijz. kol. 276-281 en kol. 300.
34. Het diploma ter verzachting van het toltarief, dat de keizer op dezelfde dag zou uitgevaardigd hebben, is door **OPPERMANN**, 'Stadt und Stift Utrecht', blz. 202-204, onecht verklaard.
- Sommigen, w.o. **NIERMEYER**, *Bronnen Beneden-Maasgebied*, I, nr. 5, volgen hem hierin, anderen, w.o. **A.J. MARIS**, *Van Voogdij tot maarschalkambt* (Utrecht, 1954) blz. 91 en 99 nr. 10, en **STRUICK**, A.W., blz. 22, gaan van de echtheid uit. Een nader diplomatisch onderzoek is gewenst. Wij van onze kant kunnen slechts opmerken, dat het verzoek van de *honestiores Traiectensium cives*

- aan de Keizer om een eind te maken aan de onbillijke toltarieven, die de bisschop voor de kooplieden hanteerde, uitstekend past in de tijd dat de bisschop zich in hechtenis bevindt en in het kader van de overige gebeurtenissen van 1122.
35. *OSU*, III, nr. 1523 (1260 juni 1).
 36. **H. ALBERTSMA**, 'De kerk van Sint Johannes de Doper te Wijk bij Duurstede', in *Spiegel Historiae*, 13 (1978) blz. 319-327.
 37. *OSU*, IV, nr. 2230 (1285 juli 19).
 38. Zie de hoofslaglijsten uit omstreeks 1300 bij **P.W.A. IMMINK** en **A.J. MARIS**, *Registrum Guidonis* (Utrecht, 1969) blz. 167-170 (Werken O.V.R., 3e reeks, 23).
 39. **C. DEKKER**, *Zuid-Beveland. De historische geografie en de instellingen van een Zeeuws eiland in de middeleeuwen* (Assen, 1971) blz. 90.
 40. **P.A. HENDERIKX**, 'De zorg voor de dijken in het baljuwschap Zuid-Holland en in de grensgebieden ten oosten daarvan tot het einde van de 13e eeuw', in **K.N.A.G.**, *Geografisch tijdschrift*, nieuwe reeks 11 (1977) blz. 407-427.
 41. **M. VAN VLIET**, *Het hoogheemraadschap van de Lekdijk Bovendams* (Assen, 1961) blz. 399 e.v.
 42. **HENDERIKX**, 'De zorg voor de dijken', n.lz. 411.
 43. Interpretatie van ons. Van Vliet wist geen verklaring voor het ingewikkelde systeem in Amerongen.
 44. **VAN VLIET**, a.w., blz. 414.
 45. **A.A. BEEKMAN**, *Het dijk- en waterschapsrecht in Nederland vóór 1795*, 2 dln., ('s-Gravenhage, 1905-1907) blz. 1603.
 46. De lijst is uitgegeven door **VAN VLIET**, a.w., bijlage III, blz. 616.
 47. **VAN VLIET**, a.w., blz. 418.
 48. **C. DEKKER**, 'De vertegenwoordiging van de geërfden in de watering van Zeeland bewesten de Schelde in de middeleeuwen', in *Bijdr. en meded. betr. de gesch. der Nederlanden* 89 (1974) blz. 345-374; dezelfde, *Zuid-Beveland*, blz. 506-512; **HENDERIKX**, 'De zorg voor de dijken', passim; **H. VAN DER LINDEN**, 'Een nieuw publiekrechtelijk fenomeen in de veertiende eeuw; de Rijnlandse polder', in *Samenwinninge* (Zwolle, 1977) blz. 133-162, in het bijz. blz. 139.
 49. Een ander landsheerlijk heemraadschap met zorg voor de dijken, dat al in het tweede kwart van de 13e eeuw funktioneert is dat van de Grote Waard in Zuid-Holland (eventueel met een ressort da de Waard te buiten ging), **HENDERIKX**, 'De zorg voor de dijken', blz. 419.
 50. Zie over dit bericht bij de kroniekschrijver Johannes de Beke: **VAN VLIET**, a.w., blz. 64, voor de rivieroverstroming: **GOTTSCHALK**, *stormvloed*, I, blz. 163, voor de juiste datering van het dijkherstel: **HENDERIKX**, 'De zorg voor de dijken', blz. 426 nr. 94.
 51. *OSU*, II, nr. 880.
 52. *OSU*, II, nr. 906.
 53. **VERMAST**, a.w., kol. 301-303.

*Voormalig gemeentehuis van Houten gelegen op het Plein, ± 1900.
Het gebouw werd in 1957 afgebroken. Topografische verzameling gemeente Houten.*

*Gemeentehuis te Houten tijdens de bouw, september 1981. De officiële opening heeft inmiddels op 31 oktober plaatsgevonden.
Foto O. Wttewaall.*